

УДК 343.226 (477)

ОСОБЛИВА ЖОРСТОКІСТЬ ТА ЇЇ ОЗНАКИ (ПСИХОЛОГІЧНИЙ, КРИМІНОЛОГІЧНИЙ ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)

Храмцов О. М.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
юридичного факультету
харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Анотація: Розглядається особлива жорстокість як кваліфікуюча ознака насильницьких злочинів. Дається характеристика її психологічних, кримінологічних та кримінально-правових особливостей. Аналізуються обов'язкові суб'єктивні та об'єктивні ознаки особливої жорстокості. Визначається їх значення для кваліфікації злочину, характеристики особи злочинця та призначення кримінального покарання за такі злочини.

Ключові слова: насильницький злочин, особлива жорстокість, фізичні та психічні страждання, мотивація злочинів, мордування, афект.

Аннотация: Рассматривается особая жестокость как квалифицирующий признак насильственных преступлений. Дается характеристика ее психологических, криминалогических и уголовно-правовых особенностей. Анализируются обязательные субъективные и объективные признаки особой жестокости. Определяется их значение для квалификации преступления, характеристики личности преступника и назначения наказания за такие преступления.

Ключевые слова: насильственное преступление, особая жестокость, физические и психические страдания, мотивация преступлений, истязание, аффект.

Annotation: The article gives consideration to the particular cruelty as qualifying indicia of forcible crime. The author gives the characteristic of its psychological, criminological and criminal law characteristics. Required subjective and objective signs of particular brutality are analyzed. Their significance is determined for the crime qualification, the characteristics of criminal personality and the assignment of punishment of such kind of crimes.

Key words: forcible crime, a special cruelty, physical and mental suffering, the motivation of crimes, torture, affect.

Особлива жорстокість є психологічною, кримінологічною та кримінально-правовою категорією. Вона визначає безжалісність, безсердечність до потерпілого і свідчить про підвищену суспільну небезпеку вчиненого злочину та особи злочинця. Слід зазначити, що ця ознака достатньо повно вивчена в науці кримінального права. Визначені основні її об'єктивні та суб'єктивні ознаки. Разом із тим залишаються поза увагою мотиви та цілі вчинення таких дій. Саме суб'єктивним ознакам особливої жорстокості приділяється увага в цій статті.

Особлива жорстокість у кримінальному праві виступає або обставиною, що обтяжує покарання (п. 10 ч. 1 ст. 67 КК України), або кваліфікуючою обставиною складу окремих злочинів (п. 4 ч. 2 ст. 115 КК України). Слід зазначити, що особлива жорстокість притаманна в першу чергу, насильницьким злочинам. Серед науковців відсутня єдність думок щодо визначення поняття насильницького злочину, насильства як кримінально-правової категорії, його видів. На наш погляд, без цього неможлива правова оцінка особливої жорстокості.

Нами пропонується авторське визначення поняття насильницького злочину та здійснюється аналіз об'єктивних та суб'єктивних ознак особливої жорстокості. Це робиться з метою встановлення її обов'язкових ознак, які матимуть значення для кваліфікації дій винних осіб та призначенні їм кримінального покарання з урахуванням особи злочинця.

А.І. Долгова справедливо вказує на те, що під насильницькою злочинністю виступає сукупність таких злочинів, при вчиненні яких насильство є елементом мотивації, а не просто засобом досягнення мети. І тому, на підставі цього до насильницьких злочинів не включаються розбій, грабїж, захоплення заручників, тероризм і низка інших діянь, де знаходить прояв так зване інструментальне насильство, тобто таке, що застосовується виключно як засіб досягнення, наприклад, політичної, корисливої мети [1, с. 439].

У свою чергу, А.Ф. Зелінський вважає, що ті злочини, які завжди називають насильницькими відносяться до категорії агресивних. До цієї категорії він включає не тільки суспільно небезпечні діяння, які посягають на особу, а і інші злочини, які наносять шкоду, наприклад, так званий вандалізм. На думку вченого, агресивними злочинами визнаються передбачені кримінальним законодавством дії, які виражають деструктивні (руйнівні) тенденції винних осіб, які мотивовані ворожістю та ненавистю до людей, суспільства, речам, природі і переслідують мету заподіяння їм шкоди [2, с. 172].

В.В. Лунєєв наголошує на тому, що насильницькі злочини відрізняються від інших саме фізичним (психічним) насильством над потерпілим (жертвою) або погрозою його застосування. Він вважає, що не слід відносити до насильницьких злочинів необережне вбивство. Хоча воно і здійснюється шляхом фізичного впливу на людський організм, але за своїм змістом воно не відрізняється від порушень правил безпеки, в результаті яких спричиняється ненавмисна фізична шкода людині, включаючи і її смерть [3, с. 193].

М.І. Панов під насильницькими злочинами (в широкому сенсі слова) розуміє навмисні злочини, які посягають на фізичні блага особи (життя, здоров'я, тілесну недоторканість), нормальне функціонування психіки людини, особисту свободу і інші блага особи, які вчиняються шляхом фізичного (або) та психічного насильства. Він вважає, що об'єктивними ознаками насильницьких злочинів є перед усім способи їх вчинення – фізичне та психічне насильство [4, с. 4, 11].

Таким чином можна виділити такі ознаки насильницького злочину: об'єктом насильницького злочину є життя, здоров'я, фізична та психічна недоторканість іншої особи (вони можуть бути як основним так і додатковим об'єктом цих злочинів); способом вчинення насильницького злочину може бути як фізичне так і психічне насильство; ці злочини вчиняються поза або всупереч волі потерпілої особи; насильницькі злочини характеризуються ворожою, інструментальною та негативистською мотивацією; наслідками цих злочинів є фізична, психічна шкода або реальна можливість заподіяння такої шкоди; насильницькі злочини можуть бути вчинені лише умисно. Ураховуючи це, під насильницьким злочиним розуміється суспільно небезпечне, кримінально протиправне, умисне діяння, яке посягає безпосередньо або разом і з іншими об'єктами на життя, здоров'я, фізичну та психічну недоторканість особи шляхом застосування фізичного (або) та психічного насильства поза або всупереч волі потерпілої особи, яке вмотивоване ворожою, інструментальною або негативистською мотивацією і спричиняє фізичну (або) та психічну шкоду чи ставить під загрозу нанесення такої шкоди іншій особі.

Саме фізичне або психічне насильство характеризує особливу жорстокість як ознаку злочину. На цьому наголошує і Пленум Верховного Суду України. Пункт 8 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» визначає, що умисне вбивство визнається вчиненням з особливою жорстокістю, якщо винний, позбавляючи потерпілого життя, усвідомлював, що завдає йому особливих фізичних (шляхом заподіяння великої кількості тілесних ушкоджень, тортур, мордування, мучення, в тому числі з використанням вогню, струму, кислоти, лугу, радіоактивних речовин, отрути, яка завдає нестерпного болю тощо), психічних чи моральних (шляхом зганьблення честі, приниження гідності, заподіяння тяжких душевних переживань, глумління тощо) страждань, а також, якщо воно поєднане із глумлінням над трупом або вчинювалося в присутності близьких потерпілому осіб і винний усвідомлював, що такими діями завдає останнім особливих психічних чи моральних страждань [5, с. 89]. Таким чином, особлива жорстокість характеризується об'єктивними та суб'єктивними ознаками. До об'єктивних ознак відноситься насильство (фізичне або психічне), яке спричиняє особливі фізичні або психічні страждання потерпілого чи інших осіб. До суб'єктивних ознак відноситься усвідомлення винної особи про те, що вона наносить особливі фізичні чи психічні страждання іншим особам. Слід зазначити, що

особлива жорстокість має значення для оцінки суспільної небезпечності злочинів не тільки і не стільки у випадках, коли потерпілому заподіюються особливі фізичні та психічні страждання, а тоді коли відповідні ознаки способу вчинення злочину виступають проявом стійкої особистісної якості. Особлива жорстокість завжди в таких випадках усвідомлювана та вмотивована і виступає як засіб досягнення мети або як сама мета. Це важливо підкреслити у зв'язку з тим, що в кримінально-правовій літературі особлива жорстокість найчастіше визначається виходячи з дій, які характеризуються мордуванням та мученням. Про це вважається, свідчать множинність та «надмірність» нанесених ушкоджень потерпілому.

Спеціальні психологічні дослідження виявили найбільш значимі особистісні характеристики, які притаманні особам, що вчиняють насильницькі злочини. До них відносяться: ярко виражена агресивність, низький морально-етичний рівень, нездатність до співчуття, надмірна агресивність, конфліктність тощо. Слушною є думка спеціалістів щодо обов'язковості проведення в таких випадках комплексної психолого-психіатричної експертизи.

Аналіз вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, які вчиняються з особливою жорстокістю дозволяє виділити такі її види:

1) імпульсивна жорстокість. Вона виникає у більшості випадків ситуативно і обумовлена суб'єктивним сприйманням особи обставин, що виникли. Такі особи часто сприймають ситуацію як таку, що є ворожою для них. Таким особам притаманний високий ризик агресивної поведінки, який обумовлюється незначним приводом. Цей вид особливої жорстокості обумовлюється надмірними емоційними реакціями винних осіб.

2) інструментальна жорстокість має своїм підґрунтям не емоційну, а саме раціональну основу. Вона використовується злочинцями для змушування потерпілого до дій, які їм потрібні (наприклад, видати матеріальні цінності, які в них знаходяться). Такі дії часто вчиняються холоднокривно, достатньо тривалий час. Вони характеризуються як фізичним так і психічним насильством. Останнє може полягати в погрозах життя, здоров'ю, статевій свободі та недоторканості близьких потерпілому особам тощо;

3) «вимушена» жорстокість характеризується випадками, коли особа вчиняє дії під впливом з боку керівників чи інших учасників злочинної групи. Це може бути обумовлено слабковістю особи, страхом чи іншими емоційними станами особи;

4) жорстокість як результат групової солідарності. В основі її лежать мотиви ствердження в очах референтної групи, бажання дотримуватися групових традицій, отримати заохочення з боку керівників злочинної групи тощо. Цей вид особливої жорстокості можна віднести до «інструментального» її виду.

5) жорстокість як основний мотив і мета злочинного діяння. Цей вид особливої жорстокості характеризує внутрішню позицію особистості, яка не залежить від ситуації. Характер насильства, його інтенсивність та наслідки не мають іншої мети, окрім самого спричинення болю, страждань. На перший план у винної особи висувається бажання спричинити

максимальні, особливі фізичні та психічні страждання потерпілому. Це найбільш небезпечний вид особливої жорстокості і особистості, яка вчиняє такого роду насильницькі дії.

Вказані типи особливої жорстокості повинні мати значення для диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності осіб та застосування до них засобів виправлення і ресоціалізації.

Таким чином, особлива жорстокість характеризується об'єктивними та суб'єктивними ознаками. Об'єктивні ознаки характеризуються способом вчинення злочину, який заподіює особливі фізичні та психічні страждання потерпілому. Це може бути фізичне та (або) психічне насильство. Суб'єктивною ознакою особливої жорстокості є здатність суб'єкту в момент вчинення злочину розуміти, що його дії спричиняють потерпілому чи іншим особам особливі моральні або фізичні страждання, бажання або допущення їх настання, ігнорування стражданнями потерпілого при їх усвідомленні або здатності усвідомлювати. Мотивація таких дій може бути ворожою, інструментальною чи негативистською. Цілі можуть бути різними.

В якості наслідків особливої жорстокості законодавець передбачає особливі фізичні та (або) психічні страждання. Якщо щодо характеристики фізичних страждань немає суперечок у науці кримінального права, то щодо психічних страждань і їх ознак існують декілька наукових позицій. Нами пропонується їх аналіз і авторська позиція щодо цієї проблеми.

В якості наслідків декількох злочинів закон визначає психічні страждання (моральні страждання). Так ст. 127 КК України передбачає відповідальність за катування, тобто умисне заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій з метою спонукати потерпілого або іншу особу вчинити дії, які суперечать їх волі.

Психічні страждання можуть виступати в якості наслідків як фізичного так і психічного насильства та являють собою переживання або психічну напругу високого ступеню. Вони разом із фізичними стражданнями характеризують особливу жорстокість по відношенню до потерпілого. В КК України психічні страждання виступають як наслідки заподіяння фізичних страждань та фізичного болю, а не як самостійні наслідки впливу на психіку іншої людини, наприклад, ст. ст. 121, 127 КК України. Але в науці кримінального права існують і інші точки зору. Так Е. Ф. Побегайло та В. П. Ревін вважають, що мордування – це не лише фізичне насильство, яке вчиняється систематично або пов'язане з тривалим спричиненням фізичних страждань. Психічне насильство є більш іноді небезпечним ніж насильство фізичне. І тому саме єдність фізичного та психічного насильства найбільш повно характеризує єдність мордування, його суспільну небезпеку [6, с. 25]. І.А. Петін у свою чергу, вказує на те, що КК РФ (як до речі і КК України) не передбачено відповідальності за насильство, спрямоване на заподіяння тільки психічних страждань потерпілому. На його думку, відкритим залишається і питання про

можливість вчинення мордування у вигляді спричинення психічних страждань за допомогою психічного насильства. Мордування психічним насильством може являти більш нестерпні та вигончені страждання. Однак на практиці відмовляють у порушенні кримінальної справи за фактами погроз різноманітного характеру, не дивлячись на те, що вони можуть спричинити потерпілому в силу особливої значущості для нього, наприклад, погрози позбавлення жилого приміщення. Він вважає, що з метою уточнення складу мордування є доцільним доповнити диспозицію ознакою «інших погроз» [7, с. 60-61]. Слід зазначити, що психічні страждання, як до речі, і фізичні, є оціночними поняттями.

Р.Д. Шарапов вважає, що поняття психічних страждань передбачає чисто моральний біль, моральну шкоду, які заподіюються психогенними факторами (систематичне знущання, образи, погрози), які впливають на психіку [8, с. 121].

Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень під мордуванням розуміють дії, що полягають у багаторазовому або тривалому спричиненні болю: щипання, шмагання, нанесення численних але невеликих ушкоджень тупими чи гостро колочими предметами, вплив термічних факторів та інші аналогічні дії [9, с. 5]. Таким чином, під мордуванням мається на увазі саме фізичний вплив на організм людини за допомогою різноманітних факторів. Це стосується і катування. При вчиненні цих злочинів певними проявами фізичного насильства спричиняється не тільки фізичний біль, а і особливі психічні страждання, які можуть бути у вигляді знущання, приниження, стресу, почуттям жаху. Вони можуть принизити особу, зламати її морально. Іноді особа може отримати разом із фізичною і істотну психічну (моральну шкоду). Але ці наслідки є наслідками фізичного насильства. Що ж стосується мордування за допомогою різноманітних образ, погроз, то ці дії, на наш погляд, слід кваліфікувати за окремими статтями про злочини проти особи, а не мордування і не катування. У випадках спричинення психічної травми (іноді набагато небезпечнішої ніж фізична) слід урахувувати при призначенні покарання. Встановлення ж відповідальності за мордування психічними засобами ускладнюють кваліфікацію, тому що є оціночними поняттями, яке має значну кількість істотних невизначених ознак. Виникають складнощі у встановленні причинного зв'язку між такого роду суспільно небезпечними діями і наслідками у вигляді психічних страждань.

Іншим важливим для теорії та практики питанням є проблема правильної кваліфікації дій осіб, які вчинені в стані афекту у випадках, коли існують об'єктивні ознаки особливої жорстокості, наприклад наявність великої кількості ушкоджень. Такого роду ознаки не можуть характеризувати злочин, що вчинений із особливою жорстокістю. Афективні злочини в силу наявності в діях злочинця автоматизмів дійсно характеризуються вищевказаними ознаками. В стані афекту, сильної нервово-психічної напруги, які викликають звуження свідомості та зниження здатності контролювати свої дії злочинець може бути позбавлений можливості

оцінювати страждання потерпілого, усвідомлювати, що останньому спричиняються особливі страждання, обирати знаряддя та спосіб вчинення злочину. Більш того, така «особлива жорстокість» при вчиненні злочину може бути ознакою наявності стану афекту в діях особи. Ці дії можуть проявлятися в нанесенні потерпілому великої кількості ударів, ножових поранень. Зовнішньо вони можуть бути визначені як особливо жорстокі. Але в них відсутні обов'язкові суб'єктивні ознаки особливої жорстокості, а саме усвідомлення винною особою того, що вона спричиняє потерпілому особливі фізичні чи психічні страждання.

Підводячи підсумки, слід зазначити, що належна правова оцінка особливої жорстокості неможлива без встановлення всіх її об'єктивних та суб'єктивних ознак. До останніх відносяться усвідомлення винною особою того, що вона спричиняє потерпілому особливі фізичні чи моральні (психічні страждання), мотиви та мету вчинення таких дій. Це дозволить при призначенні покарання урахувати не тільки характер вчиненого злочину, а і особистість злочинця, якості якої знаходять свій прояв в діях, які вчиняються з особливою жорстокістю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Криминология: учебник для юридических вузов. / Под ред. Долговой А. И. – М. : ИНФРА –М - НОРМА, 1997. – 784 с.

2. Зелинский А. Ф. Криминальная психология: монография / А. Ф. Зелинский. – К. : Юриком Интер, 1999. – 240 с.

3. Лунеев В. В. Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции: монография / В. В. Лунеев. – М. : НОРМА, 1997. – 525 с.

4. Панов Н. И. Квалификация насильственных преступлений: монография / Н.И. Панов. – Х.: Юридический институт, 1986. – 53 с.

5. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 2 від 07.02.2003 року «Про судову практику у справах про злочини проти життя та здоров'я особи» // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України та постанов Верховного Суду України у справах кримінальної юрисдикції. – Х. : Одиссей, 2012. – 432 с.

6. Побегайло Э.Ф. Уголовно-правовые средства предупреждения тяжких преступлений против личности: монография / Э. Ф. Побегайло, В. П. Ревин. – М. : Академия МВД СССР, 1989. – 79 с.

7. Петин И. А. Механизм преступного насилия: монография / И. А. Петин. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 343 с.

8. Шарапов Р. Д. Физическое насилие в уголовном праве: монография / Р. Д. Шарапов. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – 298 с.

9. Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, затвержені Наказом МОЗ України від 17 січня 1995 р. № 6 // Юридичний вісник України. – 1995. – № 18. – С. 5-9.